

13. Горовиц-Власова Л. Личные воспоминания об И.И. Мечникове / Л. Горовиц-Власова // Вестник Европы. – 1916. – № 11. – С. 153–160.
14. О высших женских курсах, статья К.Н. Бестужева-Рюмина // Женское образование. – 1886. – № 6–7. – С. 499–503.
15. Положение и деятельность лиц, окончивших курс на Санкт-Петербургских высших женских курсах // Русская школа. – 1898. – № 2. – С. 301–302.
16. Высшие женские курсы в С.-Петербурге. Краткая историческая записка. 1878–1903. – Санкт-Петербург: Тип-я Академии наук, 1903. – 55 с.
17. РДА. – Ф. 733, оп. 191, спр. 1822.
18. Там само. – Спр. 198.
19. Рост женского образования в Санкт-Петербурге // Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1913 год. – Санкт-Петербург, 1913. – С. 92.
20. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в): в 2 т. / Б.Н. Миронов. – Санкт-Петербург: Изд-во "Дмитрий Буланин", 2000. – Т. 1. – 548 с.
21. Ефремова Н.П. Первые шаги русских женщин к высшему образованию / Н.П. Ефремова // Вопросы истории. – 1983. – № 5. – С. 74–83.
22. Шабанова А.Н. Женское движение в России / А.Н. Шабанова // Мужчина и женщина. Их взаимные отношения и положение, занимаемое ими в современной культурной жизни / Пер. с нем. М.А. Энгельгарта; под ред. проф. А.С. Догеля и А.Н. Шабановой. – Санкт-Петербург: Т-во "Просвещение", 1896. – Т. 1.
23. Вишленкова Е.А. Публичная и частная жизнь университетского человека Казани XIX века / Е.А. Вишленкова // Адам и Ева. Альманах гендерной истории / Под ред. Л.П. Репиной. – Москва: ИВИ РАН, 2004. – № 7.
24. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. 46, № 620.
25. Бахтерева А. Положение женщин-юристов в России по анкете 1914 г./ А. Бахтерева // Женский вестник. – 1916. – № 5–6. – С. 81–87.

Надійшла до редакції 14.12.2011

Затверджена до друку 20.01.2012

Аннотация. Драч О.А. *Самореализация выпускниц высших женских курсов Российской империи (конец XIX – начало XX в.).* В статье освещены возможности социальной реализации выпускниц высших женских курсов Российской империи в конце XIX – начале XX в. Проанализированы варианты их трудоустройства, определены приоритетные сферы деятельности и просветительство как значимая составляющая повседневности женщин с высшим образованием.

Ключевые слова: курсистки, высшие женские курсы, высшее образование, профессиональная реализация

Summary. Drach O.A. *Women graduates' self-realization after higher educational courses in the Russian Empire (end of the 19th century – beginning of the 20th century).* The article highlights the possibility of social realization of women graduates after higher educational courses in the Russian Empire from the end of the 19th century till the beginning of the 20th century. It analyses the options for their employment, identifies the priority areas for their activity and considerable educational component of their daily life.

Key words: course attendees, women's higher education courses, higher education, professional realization

УДК 476:930.1"1920/1930"

Ю.П. Присяжнюк

БІЛЬШОВИЗМ І ІСТОРИК У 1920-х – НА ПОЧАТКУ 1930-х рр.: СПІВРОБІТНИЦТВО "ПО-БІЛОРУСЬКИ"

Ідеться про минулий досвід складної, багатогранної, але все ще фрагментарно дослідженої залежності професійного історика від політичного режиму. У добу більшовизму ситуація в Білорусі у цій царині мало чим відрізнялася від тогочасного стану справ у решті союзних республік. Автор відстежує відносини історик-влада у спектрі,

*Νοάοοου αεείιαία à ιάεαδ αάδεαρεαεάοιζι δάιε "ηοιδε-ία ιαόεα Οεδαζιε, Ιίευι³, Α³ειδόν³ à ειδάεηδ³ ιιαάδιαι ιάσ³τοάιδαίιυ: είιιδαδαεάιεε άιάε³ς" (ίιιάδ αάδεαδ^αηδδδ^ασ³ζι 0109U002865) δά ³ι³σ³αδεάιζι δάιε εαδάαδε ³ηοιδ³ζι δά άοιίειά³ζι Οεδαζιε ×ΙΟ ³ι. Αιιααία Οιαεύτεδουείαί 2008–2017 δδ. "Οεδαζιηιιεεε ³ηοιδε-ιεε ιδιδάη ό δάιδάδεε-ιαδίαίειά³-ιεδ ηδδ^αυδ, αάδάεεάδ δά ³ηοιδ³ιαδδ^ασ³ζι εδαζι Οάιδδδεηιι-Νδ³αίζι "αδιίε" (ίιιάδ αάδεαδ^αηδδδ^ασ³ζι 0109U006148).

найхарактернішому для тоталітарного режиму – від “домовленості у співпраці” до репресій і супровідного їх процесу деградації гуманітарних наук.

Ключові слова: історик, більшовизм, тоталітаризм, Білорусь

Постановка проблеми

До початку ХХ ст. білоруська інтелігенція (тут і далі зібраний термін, котрий стосується прошарку людей розумової праці як його прийнято було уявляти й ідентифікувати в колишньому СРСР) сформувалася з цілком усталеними, знаними та навіть частково осмисленими традиціями й самобутнім досвідом. Відтак вона мала оригінально реагувати на глибокі суспільні зміни, зокрема й революційну аберацію більшовиків. Не буде великим перебільшенням стверджувати, що представники інтелектуальних кіл Білорусі були схильними набагато швидше й порівняно легше сприймати комунізм як світовий феномен і суттєво скромніше розпізнавати в ньому явище власне культурне, читай – російське. Тобто мислили вповні системно й кон’юнктурно, але відносно мало задумувалися над ментальним (латентним) підґрунтям тієї радикальної пертурбації, яка розпочалася в 1917 р. Можливо тому, що їхній, ґрунтований на етнокультурних цінностях світогляд набагато поступався меркантильним відчуттям набутого/отримуваного статусу соціальних службовців. А ще повсякчасно нагадувала про себе потреба мати власну, одну для всіх думку, яка доволі виразно превалювала над бажанням стверджувати свою “норовисту” індивідуальність.

У 1923 р. про причини такої “безпринциповості” колег-гуманітаріїв знаний історик Володимир Пічета писав: “Відсутність вищої школи на території Білорусі, блукання білоруської інтелігенції, відсутність єдиного для Білорусі культурного центру найзгубливіше впливали на розвиток білоруської культури” [1, 14]. І дарма що в перші роки радянщини білоруська мова отримала статус “окремої, рівноправної за своєю структурою та характером”, позаяк добре відомо – політична толерація “червоних” до національних мов триватиме недовго. До того ж у царині здобутків коренізації 1920-х рр. невиправдано приписувати все більшовикам. Значною мірою це була вимушена, а, отже, тимчасова реакція “народної” влади на ті епохальні процеси, які становили стрижень тогочасної модернізації східноєвропейських спільнот, зокрема й білоруської. Сучасний провідний фахівець із цієї проблематики Дмитро Карев, коли взявся проводити історичні паралелі генезису цього явища у двох східнослов’янських народів, звернув увагу на наступне: “Перше двадцятиріччя ХХ ст. – це переломний, “рубіжний” час не лише для створення національно-орієнтованих концепцій минулого України... і Білорусі..., але і перших спроб донести їх у форматі “генеральних репетицій” 1917–1920 рр. до масової свідомості... Тоді ж білоруський і український етноси отримали відчутні, хоча й неоднорідні в ідеологічному та політичному планах імпульси для розвитку історичної свідомості” [2, 38–39; 3, 256]. Утім, як зазначалося вище, більшовизм зумів чи не відразу зачарувати інтелігенцію ідеєю “світлого майбутнього”. І хоча навіть попервах до ідилії в їхніх взаєминах буде далеко, ситуація мала обов’язково погіршитися, коли почне виявлятися істинна природа цього максималістського у своїй радикальній сутності режиму.

Зрозуміло, у повсякденному житті людей, передусім тих же інтелектуалів, усе було набагато складніше. У нашому випадку, де людність репрезентують, з одного боку, компартійна номенклатура, з другого – служителі Клію, мова, вочевидь, аж ніяк не повинна йти про “закінчених злочинців” та “безгрішних героїв”. Тим більше, що ці прошарки населення не були звичайними простолюдинами з їхніми традиційними “злетами і падіннями, здобутками і тривогами, надіями і розчаруваннями, подібністю та інакшістю” [4, 25–26]. Радше навпаки, на них – нових “слугах народу” – лежала особлива відповідальність за подальший хід історії. Ми звертаємо більше уваги на істориків, власне на їхньому розумінні того, що для цих людей означало тоді ота “вічна і найзагальніша аксіома професійної етики – не нашкодь!”. Про це докладно й водночас концентровано пише сучасний львівський історіограф Л. Зашкільняк: “Фахові історики... покликані виконувати у суспільстві роль, далеку від вдячності: бути “церберами” історичної правди у всій її повноті, розвінчуючи “милі серцю” історичні міфи і стереотипи..., формувати, принаймні у високоосвіченому середовищі, наукові історичні знання, котрі б осуджували запал політиків та ідеологів різних мастей творити і поширювати історію “для власного вжитку”, запобігати “вживанню” т.зв.

кон’юнктурної історії, яка задля “високої мети” готова спотворювати і фальсифікувати минуле” [4, 25]. На практиці ситуація ускладнюється тим, що досвіду такого ідеального ставлення до своєї професійної місії напрацьовано було обмаль.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Останні дослідження, проведені зокрема в рамках проекту “Історія – ментальність – ідентичність” українськими та польськими дослідниками, підтверджують радше протилежне. Приміром, історики епохи романтизму у своєму баченні національного минулого “були радше патріотами, які турбувалися про добробут народу, ніж вченими, які переслідували виключно пізнавальні цілі” [5, 77]. Цю спадщину кон’юнктурного служіння вони передали і своїм колегам прийдешньої, т.зв. соціологічної історії.

Виклад основного матеріалу

Добре відомо – протягом 1920-х рр. більшовицькі Ради швидко еволюціонували від “диктатури пролетаріату” до тоталітаризму, де робітники, а тим більше селяни, мали забувати про свою, попервах так широко декларовану вождями “безпосередню причетність до влади” [6, 482–483]. Обстановка змінювалася справді настільки динамічно, що власне сама партія, як великий, ідейно згуртований колектив односторонців, не кажучи вже про широкі кола охопленої її ідеологією громадськості, не встигали за перебігом подій. Тому й докорінну суспільну пертурбацію інтелектуали осмислювали здебільшого в режимі постфактум і, на чому варто особливо наголосити, з урахуванням, корекцією своєї позиції відповідно до щоразу нової політичної кон’юнктури. Бо чого б тоді першими жертвами сталінських репресій ставали власне самі “ідейні” однопартійці, а вже після них особисто віддані “свої”, тобто ті, які й перед розстрілом не знаходять нічого кращого як демонструвати маніакальну відданість вождю.

Варто не забувати, що білоруський історик радянської доби, як потенційно своєрідний “діловий партнер” більшовизму, був наділений тими душевними (характерологічними) властивостями, які були притаманні його соціокультурному середовищу. Ці властивості, відомо, сформувалися історично, під дією і в тісному поєднанні з самотніми природними та релігійними (язичницько-християнськими) чинниками [7, 30–35]. Утім, на соціальних пріоритетах та мисленневих імперативах “людей пера” належно позначався й інтелектуальний розвій самої епохи модерності. У цьому контексті доволі сильний і тривалий вплив Заходу, якого з часів царювання Петра I почасти зазнавали і представники елітних верств російської спільноти (білоруської зокрема, причому як безпосередньо, так і локалізовано), якраз меншою мірою зберігся у світоглядних настановах тамтешніх інтелектуалів. Фактично кілька сторіч поспіль традиційна причетність до західних вчень “культурно витіснялася”, кажучи лаконічно, космічною месіанською ідеєю росіян. Причому настільки відчутно, що до початку ХХ ст. ця ментальна залежність “другого порядку” виявлялася у поглядах людей розумової праці особливо рельєфно, десь навіть домінуюче.

Перед тим, як зупинитися на російському ментальному аспекті докладніше, зазначимо – усе ж не всі білоруські історики виявляються швидко піддатливими на умовляння та задобрювання, а передусім на шантаж, блюзнірські докори в науковому шарлатанстві, фальсифікаціях, філістерстві. Серед тих, хто втримається, не спасує перед погрозами та не спокуситься на базаринки від політичної кон’юнктури, варто виокремити Вацлава Ластовського (1883–1938) – громадсько-політичного діяча, прем’єр-міністра Білоруської Народної Республіки, письменника, вченого-енциклопедиста, історика (з 1928 р. – академіка), безпідставно звинуваченого у справі “Союзу визволення Білорусі” й розстріляного сталінськими опричниками. Однак список таких громадян-подвижників виявиться коротким.

Отож, як писав філософ Микола Бердяєв (1874–1948), котрому випало бути сучасником і подекуди учасником подій (за вказівкою Леніна у 1922 р. примусово вивезений із країни), що привертають нашу увагу [8], джерела та смисли російського більшовизму треба шукати не так у самому марксизмі, котрий, як відомо, виник і розвинувся у західноєвропейській культурній традиції, а в усе тій же російській дійсності (“у тому сатанинському, що завжди живе в Росії”). Міркування цього визначного, родом із Києва філософа подаємо узагальнено

і в тому річищі “християнського персоналізму”, як вони могли найбільше відобразити життєвий вибір білоруських інтелектуалів 1920 – початку 1930-х років.

– Найслабшою стороною в більшовизмі була психологія. Насамперед тому, що К. Марксу, Ф. Енгельсу, а тим більше В. Леніну та іншим російським теоретикам марксизму не вдалося розпізнати особливості душевного стану навіть тих класів та соціальних груп, за якими вони визнавали першочергову роль у творенні історії. Зазвичай аналіз характерології ленінсько-сталінські ідеологи заміняли елементарними моральними настановленнями та емоційним плямуванням опонентів [9, 133]. Для певності підкріплювали їх власне політичним чинником, адже всі ці настановлення і плямування продукували з оглядкою на позицію найвищого державного керівництва, а точніше кажучи – чергових партійних вождів. Приміром, у звітній доповіді ЦК КП(б)Б XII з’їзду комуністів радянської Білорусі, що відбувався у лютому 1929 р., було з неприхованою погрозою, яка насамперед торкалася заможного селянства, зазначено: “Білоруський націоналізм виростає за рахунок куркуля, за рахунок тієї частини білоруської інтелігенції, яка пов’язана з куркулем” [10, 158].

– Позаяк пейзаж російської душі відповідав краєвидам імперських просторів, то ці самі “широта”, “спрямованість у безмежжя”, “безформність” мали бути упорядковані, оформлені і збагачені смислами завдяки таким мріям/ідеям, які передбачали б і виконували роль цих інтеграторів [9, 8,188–189]. Звідси зосередженість лідерів більшовизму не на глибинній сутності проблеми, а на її якнайшвидшому вирішенні, що у свою чергу спонукало шукати вихід в уже існуючих (пропонованих) ідеологічних (тобто теоретично спрощених) конструктах. Іншими словами, не зустрічаючи і не звикши до ідеальних форм у життєвих реаліях, інтелектуал-місіонер мав знаходити їх у дійсності віртуальній.

– Також згадувана М. Бердяєвим ортодоксальність російської психокультури, що стосувалася не тільки релігійно-догматичного складу душі, а всього їхнього ментального універсуму. Тобто охоплювала не лише власне сакральні, а й соціальні цілі, значущі для громади завдання. В умовах загальної секуляризації (ширше – модернізації) суспільних відносин ця риса отримувала небачені перспективи. Щоправда, не набагато меншими були ризики. Проте максималізм планів “науково обґрунтованої” соціальної інженерії виявився достатньо вмотивованим, аби викликати такий же послідовний і безкомпромісний спротив.

– Набагато “продуманішою” виявилася символіка месіанських прагнень і поривань. Відчуття всеохоплюючої причетності до Істини Божої (і як до похідних, але органічно внутрішньо узгоджених – істинного царства, Отчєства, Родіни, Советской країни тощо) у синтезі з вищезазначеними формою безмежності та ортодоксією спонукало розглядати весь світ (на ментальному рівні – космос) як об’єкт своєї причетності до своїх же устремлінь. Інтелігенції, яка знайомилася, робила вибір і, зрештою, сприймала нові більшовицькі реалії, потрібно було спершу осягнути ці умовні ознаки “рятівника всесвіту”, а вже згодом реалізувати їх у повсякденній копіткій роботі. У разі компромісу вона – діяльність – справді мала бути грандіозною; іншого просто не передбачалося, незалежно від того, визнання чи забуття чекало людину в омріяному майбутньому.

– Інтелектуалів могла приваблювати певна моральна “чистота”, яку попервах ніс більшовицький проект (абераційну його сутність апологетам російського комунізму уявляти тоді було важко). Урешті-решт спокусливе “світле майбутнє”, обіцяне для широких верств населення, передусім для “найзубожілішого” пролетаріату, та ще й із його прямою участю, затьмарила багато-багато схожостей із тим вчорашнім минулим, яке і не збиралося нікуди зникати. З-поміж іншого і деспотичний характер російської державності.

Із огляду на сказане, а також досвід останніх століть, національні держави епохи модерності не постають і не існують у, так би мовити, “етнографічно чистому вигляді” [див. 10, 1]. Їхнє зародження, формування, ствердження обов’язково супроводжується шлейфом усіляких специфічних передумов, сприятливих/несприятливих обставин, зокрема й регіональних, політичних, геополітичних та ін. Своєрідний колорит у ці процеси на теренах Білорусі привніс той же більшовицький історичний експеримент, автори якого витончено зіграли на уявленнях, стереотипах, прагненнях, а то й звичайних побутових потребах людей. Причому настільки майстерно, що зуміли заморочити голову багатьом-багатьом “від плуга” селянам і заодно чималій кількості представників відносно меншій числом освіченої інтелігенції. Віра, уточнимо, відіграла

далеко не останню роль у виникненні та ствердженні цієї, як згодом з’ясується, ідеологічно хибної версії суспільного розвитку. Хоча, звичайно, далеко не все в житті тих поколінь білорусів варто сприймати як результат їхнього “тимчасового ідеологічного збочення”.

Доля істориків Білорусі в період формування тоталітарного режиму виявилася типовою, добре схожою до тієї, якою вона була в дослідників минувшини України та решти республік комуністичного СРСР. Надалі коротко зупинимося на життєвих успіхах і поневіряннях таких відомих постатей білоруського історієписання як Володимир Пічета (1878–1947; родом із Полтави) та Митрофан Довнар-Запольський (1867–1934; білоруського походження). І зробимо це не тому, що вони належали до самотніх попутників влади, успішних кар’єристів, а потім стали такими ж жертвами-невдахами політичної недовіри та переслідувань, тут якраз навпаки – були далеко-далеко не єдиними в тому моторошно великому списку визнаних/репресованих.

Мета

Автора більшою мірою цікавлять не самі персоналії (годі казати й про творчість цих майстрів історієписання, яка безперечно заслуговує на окремий історіографічний аналіз), а, так би мовити, механізм, результати та наслідки “залучення” визнаних інтелігентів до масштабного проекту соціальної інженерії.

Виклад основного матеріалу (продовження)

Прикметно, що навіть “Енциклопедія українознавства” (під ред. В. Кубійовича), для редакційної політики якої притаманними є європейські традиції в підборі та поданні “інтелектуального потенціалу націй”, нічого не повідомляє про стосунки цих відомих служителів Клію з “українським слідом” з тогочасною владою [12, V]. Тривіально вказано тільки про їхнє білоруське коріння (з відповідними поясненнями української передісторії), тісні зв’язки з наукою України та численні праці з історії Росії. Однак, як ці контакти позначилися на радянському періоді життя й творчості власне істориків – жодного слова. Про аналогічні видання й говорити не доводиться.

Щодо історіографії, то окремо варто наголосити на матеріалах збірника “Зневажена Клію”, що побачив світ 2005 р. у Києві [13]. У вступній статті, яка має промовисту назву “Історія під пресом ідеології”, О. Бажан, Ю. Данилюк та О. Рубльов звертають увагу на масові арешти дійсних членів і співробітників Білоруської академії наук на початку 1930-х років. Цитуючи Наталію Полонську-Василенко (1884–1973), вони наводять цифру – близько 300 репресованих (включаючи письменників, педагогів, аспірантів, студентів; за іншими даними – 108 осіб), які проходили по матеріалах вигаданої ОДПУ контрреволюційної організації “Союз визволення Білорусії” [10, 159; 13, 15–18]. Згадуваного В. Ластовського, однолітків Язєпа Лєсика (1883–1940; помре в тюрмі), Степана Некрашевича (1883–1937; розстріляють), Олександра Дубаха (1883–1942; двічі арештовуватимуть, помре у блокадному Ленінграді), також Максима Горєцького (1893–1938; розстріляють) та ін. тоді позбавлять академічного звання й відправляють на заслання. А в лютому 1931 р., не чекаючи найгіршого розвитку подій, покінчить життя самогубством президент цієї поважної установи Всеволод Ігнатівський (1881–1931; незадовго до того його неодноразово викликали на допити в ОДПУ як “куркульського агента”) [13, 17]. Утім, збічник не вирішує піднятої у цій статті проблеми. По-перше, він присвячений трагічній долі виключно українських істориків, а про білоруських колег у ньому згадано мимохіть. По-друге, авторами зроблено акцент на “не реалізації доробку” дослідників у період формування та домінації комуністичної тоталітарної системи й мало уваги звернено на механізм “налагодження співпраці” до повного підпорядкування істориків інтересам правлячого режиму.

Дещо оптимістичніше ситуація виглядає, коли починаєш знайомитися з матеріалами спеціальних досліджень, проведених фахівцями відомих наукових центрів Білорусі, та публікаціями доробку учасників наукових конференцій останніх десятиліть. Нашу увагу привертають ті з них, які зовсім нещодавно побачили світ у республіці (сучасна малосприятлива для студій критичного характеру політична ситуація в цій країні ще, вочевидь, не позначилася на цій інтелектуальній царині).

Свої подальші роздуми спробуємо викласти лаконічно, із тим ступенем узагальнення, який дає змогу не тільки відобразити межі співпраці влади і творчої особистості, а й показати динаміку розвитку взаємин в умовах відносно швидкої тоталітаризації політичного життя суспільства.

1) Більшовики змусили білоруських інтелектуалів, які професійно сформувалися до революційних потрясінь 1917 р., добре замислитися над своїм місцем у політичній системі, котру вони створили, прийшовши до влади. Залишатися на доктринально-нейтральному полі (яке чи не єдине добре кореспондується з науковою етикою), ставало фактично неможливим. Адже, справді, політика не дуже терпить “творчих нейтральників”, а про таку радикальну як більшовицька (що підтверджує запропонований М. Бердяєвим аналіз) – нічого й говорити. В. Пічета вагався не довго й майже відразу примкнув “до соціалізму”. **Не встояв перед запрошенням до співпраці** і М. Довнар-Запольський. Зрозуміло, на вибір тоді спрацював не тільки, точніше не стільки страх перед репресіями, як логіка пропонуваного ідеологічного кліше, а десь власні концептуальні переконання “інтелігентів зі стажем” [13, 3]. Скажімо, досить звабливо виглядало для вчених обіцяне й пропеговане режимом “право націй на самовизначення”. Проте, далеко не останню роль відіграли і кар’єрні перспективи. Так, уже в 1919 р. В. Пічета став членом, а невдовзі головою з організації/відродження Білоруського державного університету (з 1921 р. – його ректором). Про “добрі відносини” історика з вищими державними керівниками Білорусі початку 1920-х рр. докладно йдеться у статті О. Баранової [14, 178–179].

2) **Грандіозність роботи**, яка чи не завжди плідно впливає на свідомість творчих інтелектуалів, інколи настільки переконливо, що їм важко бачити власні помилки, а тим більше нещирість ініціаторів очікуваних масштабних задумів чи абсурд райдужних, бодай лише обіцяних перспектив. Вважають, що такою своєрідною провокацією для людей розумової праці стала більшовицька політика коренізації, тобто в нашому випадку білорусизації (тут білоруська інтелігенція мало в чому поступалася українській, хіба що числом). Унаслідок її проведення як мінімум до середини 1920-х рр. відносини В. Пічети з комуністичною владою склалися досить сприятливо для кар’єрного злету історика. Робота, що називається, кипіла. Про бурхливу діяльність державних, громадських, наукових, об’єднань (Білоруського державного університету, Інституту білоруської культури та подібних установ), яка “розвивалася вглибину й ширину”, переконливо описав у своєму дисертаційному дослідженні В. Батяєв [15, 36]. Із-поміж усього іншого, докладно проаналізованого білоруським колегою, нагадаємо лише те, що з початком політики коренізації більшовицьке керівництво республіки започаткувало “запрошувальну компанію” щодо знаних дослідників, відомих завдяки своїм публікаціям до 1917 року [16, 66–67]. На неї, як відомо, відгукнувся і М. Довнар-Запольський.

3) **Кон’юнктура взаємин інтелігенції і влади** мала явний крен у бік інтересів другої. Власне комуністичний режим відчував гостру потребу у кваліфікованих спеціалістах (до сумно відомої часів сталінської диктатури тези “незамінних людей не буває” більшовицьке керівництво звернеться пізніше, щоправда, також пріоритетно з мотивів вузько політичних, а не суспільно значущих). Водночас, уточнимо, контроль за “неблагонадійними буржуазними спеціалістами” встановлено було від початку. Ще в 1918 р. Згодом, у першій половині 1920-х рр., коли вигідно буде, то, приміром, “буржуазного” В. Пічету всіляко приближатимуть до влади, називатимуть вченим, який за своїми політичними переконаннями “близький до комуністів”. Зрозуміло, взамін на ось такі “інноваційні” погляди науковця (1923 р.): “Лише падіння царизму, Велика Жовтнева революція відкрила перед білоруською мовою широкі перспективи та можливості, непомітно вводячи в орбіту білоруського руху і місто...” [1, 23]. Стосовно М. Довнара-Запольського, то він уже в 1925 р. взявся хвалити заупокійного більшовицького вождя Леніна, що логічно викликало невдоволення колег із принциповішими поглядами на взаємини історик – політик [див. 17, 124–144].

4) У 1920-х – на початку 1930-х рр. у відносинах влади з творчими особистостями мав місце певний **синтез попередніх принципів співпраці**, який на адресу істориків можна передати словами “авторитет в урядових колах”, “добрі ділові і навіть людські взаємини” (у грудні 1921 р. Пічету було обрано членом РСРБ) тощо. Зрозуміло, на тлі регулярних, скрупульозно точних, інформаційно ретельних доповідей про “стан справ” на місцях. Проведення політичного курсу правлячим режимом у трудових колективах – своєрідна вершина окресленої вище співпраці.

Формування засад тоталітарного режиму змінило ситуацію. Ключовою відмінністю стала недостатність “особистої дружби” інтелігентів для порозуміння, співпраці, довіри та гарантії їхньої безпеки з боку політиків. У 1926 р., згідно з рішенням закритого засідання Бюро ЦК КП(б)Б, із республіки вислали М. Довнара-Запольського (версія деяких істориків про меркантильні мотиви переїзду не виглядає обґрунтованою). З досить нейтральним, як на сьогодні, формулюванням: за ворожі, національно-демократичні погляди. Проте тоді більшовики ще активно боролися як проти “націонал-демократів”, так і, між іншим, “великодержавних шовіністів”. Їхніх керманічів турбував “незвично великий вплив верхівки інтелігенції на ситуацію в Білорусі” [13, 3]. Критика набула ознак добре спланованої й організованої кампанії. Уже через 5 років вона сягнула апогею. На квітневому (1931 р.) партійному пленумі М. Довнара-Запольського, як автора чергової “буржуазної книги”, піддадуть огульному цькуванню. Причому дозволу на публікацію самої праці так і не дадуть (рукопис потрапить до спеціальних фондів партійного архіву при ЦК КП(б)Б) [10, 166].

5) Якраз на цьому етапі розвитку взаємин з’являються **репресії**. Їм передувала своєрідна сегрегація інтелектуального середовища, яке раніше компромісно вживалося з більшовицькою дійсністю. У резолюції “Про роботу серед інтелігенції”, прийнятій на березневому (1926 р.) пленумі ЦК КП(б)Б, було виокремлено чотири осередки інтелектуалів: 1) нечисленні, але віддані режиму; 2) схильні до співпраці, але “недостатньо політично загартовані”; 3) громадсько-політично пасивні; 4) вороже налаштовані до радянської влади (“націонал-демократи”) [10, 159]. Очевидно, що на тлі невідкладної роз’яснювальної допомоги серед тих, хто коливався, меч революції мав тепер “рубати голови” передусім представникам четвертої групи.

6) **Цинізм у взаємних стосунках**, ознаки якого почали виявитися набагато раніше. 15 жовтня 1926 р. Бюро ЦК КП(б)Б, поряд із рішенням про присвоєння В. Пічеті звання заслуженого професора республіки, прийняло й інше резолюцію, яка містила недовіру до “ректора-некомуніста” [10, 159]. Аналогічно зухвало-зневажливо влада діяла щодо М. Довнара-Запольського. У рік, коли цей вчений залишив республіку, він ще встиг тріумфально виступити на I-му З’їзді археологів і археографів Білорусі, дати інтерв’ю журналістам “Радянської Білорусі”, привітати посадовців з призначеннями їх на високі державні посади. Цинізм полягав у тому, що різниця між публічним звеличенням, громадським тріумфом і образливою висилкою Довнара-Запольського склала всього-навсього 10 днів. Таке ставлення морально гнітило творчу людину, бо визнання і славу правляча номенклатура використовувала для ще більшого її приниження. Витримати подібне могла тільки психологічно сильна особистість.

7) Також **дебілорусизація**, як складова кампанії знуцання над патріотичними почуттями вчених-гуманітаріїв. Серед усього іншого, із 1928 р. у стінах вишив БСРР розгорнулася жорстка боротьба за бюрократичну корекцію навчальних планів, яка, зокрема, передбачала погодинне скорочення білоруських навчальних дисциплін на користь російських. В авангарді ініціаторів протистояння перебували “інтернаціональні” компартійні осередки університетів. Наслідком ідеологічного опору представників “старої” та “нової” шкіл інтелігенції стало розгортання практики **кар’єрного зростання людей “другого ешелону науки”**. Так, один із проректорів Білоруського державного університету, доцент Ривлін, публічно називаючи свого шефа В. Пічету “безнадійним нацдемом, який належить до найбезпринциповіших людей на світі”, відкрито заявляв про намір обійняти посаду заступника наркома освіти.

8) Далі – **позбавлення волі** політично незручних для “тоталітаризуючого” режиму інтелектуалів. Приміром, В. Пічету арештували 1930 р. у Мінську (ордер республіканського ОДПУ №2 від 13 вересня). Перед тим відправили в позірне відрядження до Москви і Ленінграда. Формулювання офіційного звинувачення під час затримання було доволі стандартним: участь у “контрреволюційній організації” [10, 156].

9) **Використання імені відомих вчених для розгортання широкомасштабних репресій** за принципом доміно. З усім букетом репресивних заходів проти визнаних “співучасників”, ствердження “єдино наукової” версії історії, підсилення авторитету каральних органів у країні, що буде “світле майбутнє”. В. Пічета проходив у справі “академіків Платонова – Богословського”. Його заслали до В’ятки. Окрім того, на ідеї використання

критики (зазвичай огульної) опальних “буржуазних націоналістів” мали виростати наступні покоління відданих режимові кадрів історієписання [10, 155, 173].

10) Зрештою – розв’язка, яка для багатьох істориків виявилася мало чим ліпшою за смерть. “Одіозний буржуазний історик” (в оцінках колег 1930-х рр.), він же “класик білоруської історії” (в поглядах історіографів 1990-х рр.) Митрофан Довнар-Запольський помер 30 вересня 1934 р. від сердечного нападу [18]. На думку Н. Полонської-Василенко, з якою солідарна сучасна білоруська дослідниця В. Лебедева, смерть могло прискорити повідомлення з Києва про публічний “викривальницький” виступ одного з колишніх близьких учнів Довнара-Запольського – Олександра Оглоблина (1899–1992) [15, 80].

Володимир Пичета доживав свій вік у Москві. Наукою займався й надалі, але не так активно, без помітного раніше натхнення й самовіддачі. Влади сторонився, контактів уникав навіть із місцевим керівництвом. Зовні нагадував морально травмовану людину, яка втратила інтерес до життя.

Висновки

Отже, у перші десятиліття більшовицької диктатури долі “буржуазних кадрів” Білорусі склалися по-різному. Спільним було те, що їхня загальна перспектива виглядала аж ніяк не оптимістично. Хоча б тому, що Білорусь поволі втрачатиме творчо думаючих національних інтелектуалів, тоді як червона професура не зможе повною мірою замінити своїх “неблагонадійних” попередників. Політично мотивована рокировка фахівцями негативно позначиться на становищі науки в цілому, історичної зокрема. Теоретико-методологічна криза діяльності тих, хто прагнутиме створити системні знання про минувшину, триватиме не лише у сталінський період, а продовжуватиметься у наступних десятиліттях. Зрештою, білоруська радянська (комуністична) історіографія виявиться неспроможною розвиватися адекватно передовому на той час європейському дискурсу.

У творчій діяльності білоруські історики 1920-х – початку 1930-х рр. керувалися не так логікою усталених світоглядних переконань, як нашвидкуруч усвідомлюваними кон’юнктурними міркуваннями – їхні думки найчастіше вертілися у річищі тогочасної політичної ситуації, концептуальних завдань правлячого режиму, ідеологічних амбіцій його вождів. Іншими словами, над ментальними ритмами “середньої і довгої тривалості” домінувала логіка прагматичного розуму. Відтак вони очевидно переймалися тим “серцебиттям”, але надто вже адаптовано до обставин більшовицьких реалій. За що, зрештою, порівняно швидко мали поплатитися своєю кар’єрою, здоров’ям, а дехто й життям. Але сприймати “дореволюційних” істориків виключно як жертв тоталітаризму також було б невірною. У свій спосіб більшість із них долучалися до формування комуністичного режиму, тим самим прямо чи опосередковано поділяли з партійною номенклатурою тягар історичної відповідальності за його виникнення.

Піднята у статті тематика привертає увагу тільки окремих сучасних дослідників [додатково див. 19, 3]. Вочевидь тому, що історики початку XXI ст. дотепер відчувають на собі подих цього нерівноправного діалогу між інтелектуалами і політиками. Можливо саме через ці причини у творчих людей третього пострадянського десятиліття зберігаються острах і водночас стійкі упередження до закликів влади, коли предметом цих спонукальних дій є симптом “чорнової роботи”. Це коли громадськості, широкому загалу можновладці нав’язують думку про пріоритет конкретної (фізичної) роботи над мисленневою діяльністю (при негативному ставленні до неї – над т.зв. “говорильнею”). Такий “менеджмент” виразно грішить некомпетентністю, рутиною й аморальністю, утім, напрочуд послідовно демонструє свою життєву затребуваність, “невмирущість спадщини” запропонованої лєнінцями-сталінцями історичної аберації.

Список використаної літератури

1. Пичета В.И. Белорусский язык как фактор национально-культурный / Владимир Пичета. – Минск: Наука і тэхніка, 1991. – 32 с.
2. Карев Д.В. Белорусская историография в конце XVIII – начале XX в. / Дмитрий Карев; автореф. дисс... докт. истор. наук: специальность. – Минск, 1995. – 42 с.
3. Карев Д.В. Белорусская и украинская историография конца XVIII в. – начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев / Дмитрий Карев. – Вильнюс: ЕГУ, 2007. – 310 с.

4. Зашкільняк Л.О. Історична пам'ять і соціальні функції історії в сучасному світі / Леонід Зашкільняк // Історія – ментальність – ідентичність. – Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття / За ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. – Львів: ПАІС, 2011. – С. 21–26.
5. Maternicki J. “Historyk służą narodu”. Poglądy Adama Naruszewicza, Joachima Lelewela, Tadeusza Korzona i Szymona Askenazego / Jerzy Maternicki // Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku / Pod redakcją J. Pisulińskiej, P. Sierżęgi, L. Zaszkiłniaka. – Pieszów: Wydawnictwo uniwersytetu Pieszowskiego, 2008. – S. 44–77.
6. Для риторики більшовицьких лідерів перших років їхнього перебування при владі характерною була ідентифікація власне самої влади з “революційними класами”. У працях харизматичного вождя В. Леніна раз по раз нагадуємо на висловлювання “радянська влада є влада трудящих”, “нелегко залучити до державної роботи рядових робітників і селян...”, “керувати роботою будівництва соціалізму можуть і повинні у все більшому числі рядові робітники та селяни-трудівники” тощо. Див.: Ленін В.І. Вибрані твори в двох томах / Володимир Ленін. – К.: УВІЛ, 1947. – Т. 2. – С. 482–483.
7. Карский А. Карские А. – собиратели белорусского фольклора / А. Карский // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. – 2009. – № 3. – Ч. 2. – С. 30–35.
8. Звернена до західного читача книга М. Бердяєва “Истоки и смысл русского коммунизма” вперше побачила світ у 1937 р. англійською мовою; згодом її видавали німецькою, французькою, іспанською, італійською, голландською.
9. Див.: Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение издания УМСА-PRESS, 1955 г. – Москва: Наука, 1990. – 224 с.
10. Михнюк В.Н. Становление и развитие исторической науки Советской Белоруссии (1919–1941 гг.) / В. Михнюк. – Минск: Наука и техника, 1985. – 264 с.
11. Коялович М.О. На етнографической границе белорусского и малорусского племени / Михаил Коялович. – Санкт-Петербург: Тип-я Департамента уделов, 1887. – 13 с.
12. Енциклопедія українознавства: в 11 т. / Репринтне відтворення видання 1955–1984 рр.; гол. ред. В. Кубійович. – Т. 1. – Львів: НТШ, 1993. – 400 с.
13. Зневажена Кліо / Ред. кол.: Ю.З. Данилюк та ін. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2005. – 594 с.
14. Баранова Е.В. В.И. Пичета и власть в 1920-е гг. / Елена Баранова // Российские и славянские исследования. – Минск: БГУ, 2004. – С. 178–186.
15. Батяев В.Ф. Развитие белорусских общественных объединений в XIX – 20-е годы XX века / Василий Батяев; автореф. дисс... докт. истор. наук. – Минск, 1995. – 42 с.
16. Лебедзева В. М.В. Доўнар-Запольскі і Савецкая Беларусь / Валянціна Лебедзева // Міжнародная навуковая канферэнцыя “Шостыя міжнародныя Доўнараўскія чытанні” (14–15 лістапада 2007 г.): У 2 ч. – Ч. 1: М.В. Доўнар-Запольскі: жыццё і навуковая спадчына. – Гомель: ГДУ ім. Ф. Скарыны, 2008. – С. 62–81.
17. Козлов Д.Г. Бакинський період в творчестві М.В. Довнар-Запольскаго / Дмитрій Козлов. – Гомель: Центр ІІІР, 2007. – 151 с.
18. Янушкевіч Я. Класік беларускай гісторыі / Я. Янушкевіч // Літаратура і мастацтва. – 1997. – 19 жніўня.
19. Про те, як воно бути гуманітарієм-науковцем у тоталітарній державі, йдеться у книзі Андрія Портнова “Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії XX століття”. Рецензії // Критика. – 2011. – Число 7–8. – Липень-серпень. – С. 1–3. Див. також: Портнов А. Как украинская и белорусская историография в 1920-е годы пользовались академической свободой // Режим доступа: http://beldn.do.am/publ/zapreshhennaja_istorija_sovetizacija_istoricheskoi_nauki

Надійшла до редакції 29.11.2011

Затверджена до друку 20.01.2012

Аннотація. *Присяжнюк Ю.П. Большевизм и историк в 1920 – начале 1930-х гг.: сотрудничество “по-белорусски”. Речь идет о прошлом опыте сложной, многогранной, но все еще фрагментарно исследованной зависимости профессионального историка от политического режима. В период большевизма ситуация в Беларуси в этой сфере мало чем отличалась от тогдашнего положения дел в остальных союзных республиках. Автор проследживает отношения историк-власть в спектре, наиболее характерном для тоталитарного режима – от “договоренности о сотрудничестве” к репрессиям и сопроводительного их процессу деградации гуманитарных наук.*

Ключевые слова: историк, большевизм, тоталитаризм, Беларусь

Summary. *Prysyazhnyuk Y.P. Bolshevism and Historian in the 1920s and 1930s: Cooperation “a la Belarus”. The article deals with the past experience of a complex, many-sided but still scarcely explored dependence of a professional historian on the political regime. In the period of bolshevism this was characteristic both of Belarus and the other Soviet republics. The author considers the relationship historian-power through the main features of a totalitarian regime – from “agreement on cooperation” to political repressions accompanied by the decay of human sciences*

Key words: historian, bolshevism, totalitarianism, Belarus